ISRJ

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

ISSN NO : 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 12 | ISSUE - 10 | NOVEMBER - 2022

'अंधारवाटा' कादंबरीतील महानगरातील जीवन

प्रा. डॉ.पवार के.के.
सहयोगी प्राध्यापक , मराठी विभाग , उमा महाविद्यालय पंढरपूर.

गोषवारा:

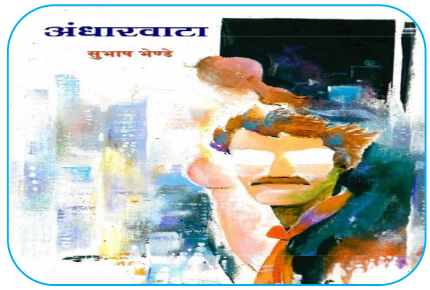

शहरीकरण, जागतिकीकरण, औद्योगिक क्रांती, पाश्चिमात्य संस्कृती यांच्या प्रभावामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात आधुनिकीकरणाचा वेग झपाट्याने वाढला. विशेषत: मर्यादित, मर्यादित चौकटीत राहणारा पण मूल्यव्यवस्था जपण्याचा प्रयत्न करणारा सामान्य मध्यमवर्गीय माणूसही आधुनिकीकरणाकडे सहज ओढला जातो. भौतिकवादाच्या चक्रात अडकून तो चंगळवादी, भोगवादी बनला. आनंदी जीवन जगण्याच्या नादात स्वत:चा विसर पडतो. त्यामुळे निरोगी समाजासाठी आवश्यक असलेली मूल्यव्यवस्था नष्ट होऊ लागली. स्वत:ला वरच्या वर्गात नेण्याचा प्रयत्न करत असताना त्याच्या पायाखालची वाळू सरकतेय हे त्याला कळत नाही. परिणामी आपल्या भूमीचा, स्व-संस्कृतीचा आधार तुटतो आणि तो ढासळू लागतो. अशा अवस्थेत तो कसा जगतोय हे विसरतो कारण कोणत्याही परिस्थितीत जगणे अपरिहार्य असते. जीवनातील कर्तृत्व विसरतो आणि साधनांच्या मागे लागतो. त्यामुळे भ्रष्टाचार, अध:पतन, अध:पतन, अनैतिक कृत्यांचे दर्शन 'अंधारवाटा' या कादंबरीत प्रभावीपणे दिसून येते.

परिचय:

'अंधारवाटा' या कादंबरीत मुंबई महानगरातील एका चाळीत राहणारे कुटुंब, चाळीतून बंगल्यात जाण्याचा प्रयत्न करत, झटपट श्रीमंत होण्यासाठी आणि उच्चभ्रू समाजात प्रतिष्ठा मिळवण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे चित्र आहे. मराठी कादंबरीत नवीन विषय आणण्याचे श्रेय सुभाष भेंडे यांना जाते. हा विषय हाताळताना, कादंबरी दिखाऊ, दिखाऊ, चकचकीत किंवा भावनाप्रधान होण्याचा धोका पत्करली. लेखकाला मूल्याची जाणीव आणि विशिष्ट सामाजिक जाणीव नसती तर या विषयाला न्याय मिळाला नसता. चाळीतील वास्तव जीवनानुभव मांडतानाच कादंबरी उच्चभ्रू समाजातील तथाकथित प्रतिष्ठित समाजगटाच्या जीवनानुभवाचे चित्रण करते. तुम्ही गरिबीत, कमी जागेत, कमी पगारात, गरिबीत जगलात तरी आनंदाने जगता येते. पण संपत्ती, प्रतिष्ठा, ऐशोआराम यांच्या मागे धावताना मोह आवरता येत नाही, त्यामुळे अधिक सुख मिळवताना अधोगतीच्या वाटेवर येणारे दु:ख या कादंबरीत चित्रित केले आहे. दोन जीवन पद्धतींमधील संघर्ष कादंबरीत उभा आहे.

जयु ही एका श्रीमंत डॉक्टरची मुलगी आहे. अतिशय महत्त्वाकांक्षी आणि जिद्दी. तिच्या महाविद्यालयीन जीवनात अच्युत एका हुशार, मेहनती आणि साध्या तरुणाच्या प्रेमात पडतो. वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्याशी लग्न करते. परिणामी, अच्युतला चाळीच्या खोलीत येऊन राहावे लागते आणि येथूनच कादंबरीची सुरुवात होते. संपत्तीने वाढलेली जयू चाळीच्या वातावरणाशी जुळवून घेऊ शकत नाही. समृद्ध कुटुंबाची संस्कृती आणि

आनंदी जीवन घेऊन चाळीत प्रवेश केलेल्या जयूला चाळीतील वातावरणात विलीन होणे अशक्य वाटते. सुरुवातीपासूनच ती चाळीतल्या आयुष्याकडे तुच्छतेने पाहते. या वातावरणाशी जुळवून घेण्याचा तिचा प्रयत्न वरवरचा आहे. पाण्यासाठी रात्रंमागून रात्र जागून पिंजऱ्यात उंदीर मारून जगणं, छोटयाशा अंधाऱ्या खोलीत राहणं, रांगेत उभं राहणं या जीवनाचा तिला तिटकारा वाटतो. तिला अशा वातावरणात राहणारे लोक निर्बुद्ध आणि निर्विकार वाटतात. त्यामुळे ती त्यांच्यात मिसळत नाही. त्यांच्यापासून स्वतःचे वेगळेपण जपत आयुष्यभर या घाणेरडया चाळीत न राहण्याचा तिचा निर्धार करते. या वातावरणात ती स्वतःला मूल होऊ देत नाही. दुसऱ्या बाजूला त्याच चाळीत राहणाऱ्या वडकेबाई आनंदात आहेत. गॅलरीतल्या त्या चार मजली हॉलमध्ये, व्यंकटेशस्तोत्राचा मोठ्या आवाजात जप करणारी म्हातारी, गॅलरीत चाललेली राजकारणावरची चर्चा, हिंदी गाण्यांचा फड, मेणाचे गंजीफ्रॉक घातलेली माणसे संडासाला जाणारी, किडक्या - दातावरून दात फिरवणारा गुजराथी माणूस, अशा वातावरणात पहाटे आपल्या सुनेशी भांडणारा म्हातारा किरीस्तान. वडकेबाईंचे कुटुंब चाळीत सुखाने राहत असते. चाळीतील एका छोटयाशा खोलीत वडकेबाईंनची पाच बाळंतपण झालेली आहेत. मुलं तिथेच मोठी झाली आणि शिकली. तिची मुलगी तारा आता त्याच खोलीत बाळंतपणासाठी आलेली आहे. खोली क्रमांक दोनमध्ये राहणाऱ्या परब यांच्या कुटुंबात दोन विवाहित भाऊ, आई-वडील, एक वहिनी असा सुखाचा संसार आहे. खोलीत केलेल्या पार्टीशनमध्ये दोन्ही जोडपे आळीपाळीने झोपतात. तरीही ते आनंदी आहेत.

कादंबरीच्या सुरुवातीला एकीकडे चाळीतील परिस्थितीशी जुळवून घेर्णाया लोकांचे जीवन घडते, तर दुसरीकडे जयु चाळीत येते आणि वास्तवाशी जुळवून न घेता त्यातून सुटण्याची धडपड करते. चाळी जयुच्या मानसिक स्तरावरील हा संघर्ष तिला तिच्या चाळीच्या आयुष्यातून बाहेर काढण्यास मदत करतो. जोत्स्ना तिला मैत्रिणीच्या रूपाने मदत करते. ज्योत्स्ना पालांडे आणि त्यांचे पती रवींद्र सहा वर्षे अमेरिकेत राहून भारतात परतले आहेत. रवींद्रचा 'रॉबिन' आणि ज्योत्स्नाचा 'ज्यो' ही त्यांची पाश्चात्य, आधुनिक रूपे आहेत. लेखक सुभाष भेंडे यांनी पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव आपल्या पाश्चात्य रूपातून दाखवला आहे. आधुनिक आणि पाश्चात्य संस्कृतीत जयू ओढली जाते. ड्रिंक्स, पार्ट्या, फ्री सेक्स या चक्रव्यूहात ती अडकते. त्याच्या पाठिंब्याने, पतीला उच्च पगाराची, प्रतिष्ठित नोकरी देखील मिळते. चाळ सोडून वरळीच्या फ्लॅटमध्ये येते. लेखक सुभाष भेंडे यांनी उच्चभ्रू संस्कृतीत राहणाऱ्या लोकांचे जीवनदर्शन, त्यांचे पक्ष, स्वार्थी व्यवहार, विशेषतः उद्योगधंदेतील राजकारण आणि व्यवहार अतिशय सूक्ष्मपणे दाखवले आहेत. त्यातील बारकावे लक्षात येतात. वास्तविक जीवन दाखवण्यात लेखक सुभाष भेंडे कुठेही कमी पडलेले नाहीत.

कादंबरीच्या दुसऱ्या भागात सुरुवातीला जयूच्या हट्टी महत्त्वाकांक्षेला सहजपणे बळी पडलेला अच्युत आता 'सफायर फार्मास्युटिकल' कंपनीत परचेस मॅनेजरच्या पदावर रुजू होऊन काम करताना दिसतो. जयूने अच्युतच्या डोळ्याआड मखिजाला दिलेल्या 'किंमती'चे हे फळ असते. कोकणातील राजापूर जवळच्या कुग्रामातील एका प्राथमिक शाळेत अच्युतचे वडील शिक्षक होते. गरीब होते. त्यांना दारिद्र्यात दिवस काढावे लागले. याच दारिद्र्यात आईवडिलांच्या झालेल्या मृत्यूमुळे अच्युत अस्वस्थ असतो. त्यामुळे दारिद्र्यातून सुटण्यासाठी त्याची धडपड असतेच. इकॉनॉमिक रिसर्च सेंटरमध्ये पैसे कमी मिळत होते, त्याच्या हुषारीला - बुद्धिला वाव होता, परंतु दारिद्र्याच्या अनुभवातून आलेली श्रीमंतीची. व्यावहारिक जगात त्याचे 'कोरडे' कौतुक होत होते. ओढ वरचढ ठरते आणि तो कमी पगाराची नोकरी सोडतो. चाळ सोडतो. मध्यमवर्गीय जीवनाच्या कक्षा ओलांडून हायब्रो सोसायटीत प्रवेश करतो.

खरेतर प्रामाणिकपणे, सचोटीने, कष्टपूर्वक नोकरी करणे हा त्याचा स्वभाव आहे. 'सफायर फार्मास्युटिकल' कंपनीत आपल्या या स्वभावानुसार काम करण्याचा तो प्रयत्न करतो. थोरातने त्याला जेवणाचा डबा भेट म्हणून घरी पाठवविल्यावर लाच देताय का म्हणून प्रारंभी रागावणारा अच्युत नंतर थोरातच्याच सहवासाने असे व्यवहार करण्यात तरबेज होतो. सेल्स प्रमोशनसाठी डॉक्टरना ड्रिंक्स, डिनर, कॅबरे, शिवाय पाच हजार रूपयांचे पाकीट देणे याची त्याला सवय होते. कंपनीच्या कामासाठी तो पहिल्यांदा दिल्लीला गेला तेंव्हा गोंधळला, पण काम लौकर आणि हमखास होण्यासाठी कपूरसारख्या लोकांना मोठ्या हॉटेलमध्ये डिनर, ड्रिंक, कॅबरे, रात्रीची सोय ही दिल्लीची भाषा अवगत करतो. व्हिटॅमिन कॅप्सूलमधून हळदीची पूड विकण्याचे

त्याला काही वाटत नाही. कंझ्युमर्स सोसायटचांमधून सगळा माल खरेदी करून ठेवणे आणि सहा महिन्यांनी दामदुपटीने विकणे, एस्. एम्. मुडबिद्रीने इंग्लंडला काढलेली प्लेझर कम बिझिनेस ट्रीप आणि त्यावर खर्च केलेले सत्तर हजार रूपये, मथुरदास खुशालचंदने कॉलेजला दहा लाखाची देणगी देऊन कॉलेज बिल्डिंगचे पन्नास लाखांचे कॉंट्रॅक्ट मिळविले आणि कॉलेजला आपले नावही दिले, अशीही औद्योगिकक्षेत्रातली कामगिरी त्याला कळते.

पैसा मिळविण्यासाठी औद्योगिकक्षेत्रात नीतीमत्ता कोणत्या थरापर्यंत पोहोचली आहे, याचे वास्तव दर्शन भेण्डे सहजतेने करतात. मिळवलेला पैसा अर्थातच खर्च करण्यासाठी असतो, तोही चैनीसाठी, या हायब्रो सोसायटीच्या संस्कृतीत अच्युत सहजपणे ओढला जातो. सोशल कॉन्टॅक्ट्स आणि बिझिनेसच्या नावाखाली क्लबमध्ये जाणे, रमी खेळणे, ड्रिंक, डिनर, पार्त्या अटेन्ड करणे हे सारे अच्युतच्या सवयीचे होते. अशाप्रकारच्या जीवनदर्शनातून उच्चभ्रू संस्कृतीत नैतिकतेचे चाललेले अधःपतन अतिशय भेदकपणे भेण्डे यांनी दर्शविले आहे. क्लबमधील, पायमधील वातावरण जिवंत उभे राहिले आहे. जयंत भिसेवर प्रेम करणारी पण पैशासाठी त्याला सोडून २० वर्षांनी मोठ्या असलेल्या, टक्कल पडलेल्या मनसुखानी या सिंधी गृहस्थांशी लग्न करणारी कुंदा ठाकरे, क्लबमध्ये नंदा नवलकर व जगदाळे यांचे सर्वासमोर चालणारे वैषयिक चाळे, रेस, जॅकपॉट यांच्यावरील पैशांची उधळपट्टी व्हायटल स्टॅटिस्टिक्सवरच्या गप्पा, पार्यांना दुसऱ्याच बायकांना घेऊन येणारे पुरुष, जयूच्या बर्थ-डे पार्टीला आपल्या पी. ए. ला घेऊन येणारा ईश्वरसिंग, शर्माने आणलेली स्टेनो, ज्योती शहा बरोबर असलेला तिचा बॉय-फ्रेंड, मुंबईतल्या तमाम कॉलगर्लचे फोन नंबर खिशात ठेवणारा अय्यर, एम्. ए. विथ इंग्लीश लिटरेचर असलेली कॉलेजमधील लेक्चररची नोकरी सोडून कॉलगर्ल म्हणून काम करणारी बाई, तसेच कॉलगर्लचा धंदा करणाऱ्या मॅरीड, अनमॅरीड कॉलेजमध्ये जाणाऱ्या कोवळ्या मुली, सेक्समधल्या व्हरायटीचा अनुभव घ्यायला हपापलेल्या पस्तिशीतल्या बायका, वासनेने वखवखलेल्या प्रौढ कुमारिका, शरीराच्या भांडवलाच्या जोरावर स्वावलंबनाचा वसा घेणाऱ्या घटस्फोटीता आणि विधवा यांचा 'ॲरिस्टोक्रॅटिक स्लम्स', गिऱ्हाईकांना जाळ्यात पकडण्यासाठी मोठ्या मोठ्या हॉटेलमधून अंगप्रदर्शन करीत फिरणाऱ्या मुली, बायकोसोबत कॅबरे पहाणारा आणि कॅबरे - गर्लच्या ब्रेसियरचे हुक काढणारा वालिया आणि त्याला उत्तेजन देणारी वालियाची बायको, आपल्या नव्या बंगल्याच्या वास्तुशांतीसाठी रॉबिनच्या आग्रहावरून अच्युतने हॉटेलमध्ये अरेंज केलेला कॅबरे, कॅबरे पाहून एक्साईट होणारी आणि मग सेक्स्युअल सॅटिसफेक्शन मिळविणारी जोत्स्ना, एकत्र बसून ब्ल्यू फिल्म पहाणारे स्त्री-पुरुष यांचे हायब्रो सोसायटीतील भेदक वास्तव दर्शन कादंबरीत येते.

गायतोंडे किंवा साखरदांडे या दोघांनीही प्रयत्न केला तरी अच्युतची होणारी अधोगती त्यांना टाळता येत नाही. तो ज्या चक्रव्यूहात अडकला होता त्यातून त्याला बाहेर काढणे अशक्य होते. औद्योगिक क्षेत्रातील राजकारणाचा फटकारे अच्युतला बसत असतात. कंपनीतील माखीजाचे वर्चस्व संपताच अच्युतची तत्काळ पदावनत केले जाते. दर्शन, ब्याडगीने अच्युताविरुद्ध ग्राग्रटचे कान भरलेले असते. प्रामाणिकपणाच्या या फळामुळे अच्युताची मानसिक शक्ती क्षीण झालेली असते. अय्यर यांची कल्पना आहे की औद्योगिक क्षेत्रात स्वतःचा फायदा करून घेण्यासाठी त्यांना खोटी लाचारी करावी लागेल.

पैशाशिवाय जगात काहीही महत्त्वाचे नाही का? असा प्रश्न विचारणारा गायतोंडे अच्युतसारख्या हुशार लोकांना संशोधन केंद्रात परत जाण्याचा कळकळीचा सल्ला देतात पण अच्युतवर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. एकदा माणूस सुखांचा गुलाम झाला की त्याची विवेकबुद्धी संपते. विचार संपतात. कोणत्याही मार्गाने पैसा, सुख, संपत्ती मिळवणे एवढेच ध्येय उरते. नोकरीशिवाय प्रतिष्ठेसाठी फ्लॅशवर १५०० रुपये आणि ड्रिंक्सवर ७०० रुपये खर्च करणाऱ्या अच्युतला गायतोंडे ह्यांचे विचार पटणे अशक्य आहे. जयु पुन्हा ढोलकियाला तिच्या शरीराची 'किंमत' देते आणि अच्युतला त्याच कंपनीत निर्यात व्यवस्थापक पद मिळवून देते. अच्युतला बिझनेससाठी परदेशी पाठवतो आणि ढोलकिया जयुला घेऊन चार दिवस महाबळेश्वरला जातो.

कादंबरीचा तिसरा भाग महाबळेश्वरहून आलेल्या जयूच्या प्रसंगाने सुरू होतो. माखिजाने त्याची कल्पना अच्युतला दिली होती. जयू घरी येताच त्याला राग येतो, ओरडतो, काडदिशी जयूच्या डाव्या गालावर वार करतो. तो स्वतःचा द्वेष करतो. पण वेळ निघून गेली. प्रत्येक सुखाची किंमत चुकवावी लागते हे त्याला

कळते, कारण सुखांचा ओढ असतो. उन्हाळ्यात हवामान बदलण्यासाठी, आठवड्याच्या शेवटी आराम करण्यासाठी तो खंडाळ्यात एक सुसज्ज बंगला विकत घेण्याचा प्रयत्न करतो, ज्यासाठी तो अय्यरकडून शेअर मार्केटमधील किमतीतील चढ-उताराच्या युक्त्या शिकतो. 'सॅफायर फार्मास्युटिकल्स'चे व्यवस्थापकीय संचालक ग्रॅग्राटला काढून त्यांच्या जागी त्यांची नियुक्ती करण्यासाठी त्यांच्या पत्नीला - जयूला त्यांच्या स्वतःच्या कारमध्ये घेऊन वाळकेश्वरला ढोलकियाकडे सोडतो. भ्रष्ट जीवनात उद्धवस्त झालेल्यांच्या नशिबी अंधार असतो, हे वास्तव या कादंबरीत कलात्मकपणे मांडले आहे.

'अंधारवाटा' कादंबरीत चाळसंस्कृतीच्या मध्यमवर्गीय जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर महानगरातील उच्चभ्रू संस्कृतीचे चित्रण भेण्डे करतात. कोणत्याही मार्गाने पैसा, संपत्ती, प्रतिष्ठा मिळविणे आणि चैन करणे हेच त्यांचे जीवन असते. लग्न करून मध्यमवर्गात आलेल्या जयूला अशाच भोगवादी जीवनाचे वेध लागतात. सोशल कॉन्टॅक्टच्या नावाखाली पार्ट्या आयोजित केल्या जातात. तिथे जुगार, मद्य, बाई, कॅबरे, ब्लू फिल्म यांची रेलचेल असते. मुक्त लैंगिक वातावरणाच्या नावाखाली एक विकृत विश्व असते, त्याचे सूक्ष्मपणे आणि जाणकारीने भेण्डे यांनी चित्रण केले आहे. उद्योगपतींनी विविध कारणांसाठी पंचतारांकित हॉटेलमध्ये आयोजित केलेल्या पाय हे महानगरातील जीवन वास्तवाचे एक वैशिष्ट्य आहे. त्यातून उद्योगक्षेत्रातील लोकांच्या अकृत्रिम, नाटकी, भपकेबाज अशा भंपक वृत्तीचे दर्शन होते. व्यवसायातील उलाढाली, व्यवहार अशा पार्ट्यांतून होतात. मद्य आणि स्त्री हे घटक अशा पार्ट्यांतून महत्त्वाचे असतात. औद्योगिकक्षेत्रातील उच्चभ्रू लोकांच्या एका उपसंस्कृतीचे दर्शन अशा पार्ट्यांमधून होते. 'किनारा' कादंबरीतही अतिशय सूक्ष्म व आवश्यक तपशिलासह भेण्डे यांनी महानगरातील या पार्यांचे वास्तव रेखाटले आहे. उच्चभ्रू लोकांच्या मानसिक विकृतीचे ते उगमस्थानच म्हणायला हवे.

सारांशः

महानगरीय जीवनाच्या स्वरूपामुळे तिथे भ्रष्ट व्यवहाराना चालना मिळते व मूल्यहीनता अधिक वाढीला लागते. भोगवादी, चंगळवादी वृत्तीला महानगरे खतपाणी घालतात. स्वतःचे स्वत्व, अस्मिता जपणारी मध्यमवर्गीय माणसे महानगरात वर्चस्व गाजविण्याऐवजी दुर्बल होऊन अलिप्त रहातात. समोर चाललेले व्यवहार उघड्या डोळ्यांनी नाईलाज म्हणून त्याना पहावे लागतात. त्यामागे त्यांची कमकुवत आर्थिक शक्ती हेच महत्त्वाचे कारण असते. हाती पैसा नसल्यामुळे ती हतबल होतात. हाती पैसा मिळाल्यामुळे श्रीमंतीकडे झुकणारी माणसे स्वत्व गमावून बसतात. पैसा हेच मूल्य मानणाऱ्या व्यक्ती कोणत्याही मार्गाने पैसा मिळविण्याच्या ओढीने ग्रस्त होतात आणि नकळत, सहज तर कधी जाणीवपूर्वक भ्रष्ट व्यवहारांना आत्मसात करतात. पैसा असणाऱ्या व्यक्ती भ्रष्ट व्यवहारांचे खेळ खेळतात. मूल्यहीन बनतात. या भेदक व भयानक वास्तवाला भेण्डे यांची कादंबरी भिडते. या भिडण्यामागे लेखकाचा मूल्यात्मक दृष्टिकोण उभा असल्यामुळे वाचक चिंतनशील व गंभीर बनतो.

संदर्भः

१. हातकणंगलेकर, म. द. अंधारवाटा, वडेर प्रल्हाद, संपा., सुभाष भेण्डे यांचे साहित्यविश्व, उ. नि. पृ. ६६
२. ताराबाई, सिध्दार्थ. दलित नेत्यांच्या अधःपाताची कहाणी, दै. सकाळ, दि. १५.१०.२०००
३. सारडा, शंकर. दलित नेतृत्वातील रस्सीखेच, दै. लोकमत, रविवार दि. १७ सप्टें. २०००, पृ. ५
४. शिंदे, विश्वनाथ. सुभाष भेण्डे यांच्या कादंबऱ्या, उगवाई, जून-जुलै-ऑगस्ट १९९४, पृ. २४
५. शैलजा, डोंगरे. परीक्षणे 'अदेशी', सत्यकथा, जानेवारी १९७२, पृ. ७३
६. पळशीकर, वसंत. पाच कादंबऱ्या, समाज प्रबोधन पत्रिका, मार्च-एप्रिल १९७२, पृ. ६०
७. घारे, दीपक. काजळल्या दिशा, ललित, जुलै २००१, पृ. ३२
८. गाडगीळ, गंगाधर. खडक आणि पाणी, पुणे, उत्कर्ष प्रकाशन, पहिली आ. डिसें. १९६०, पृ. ८९